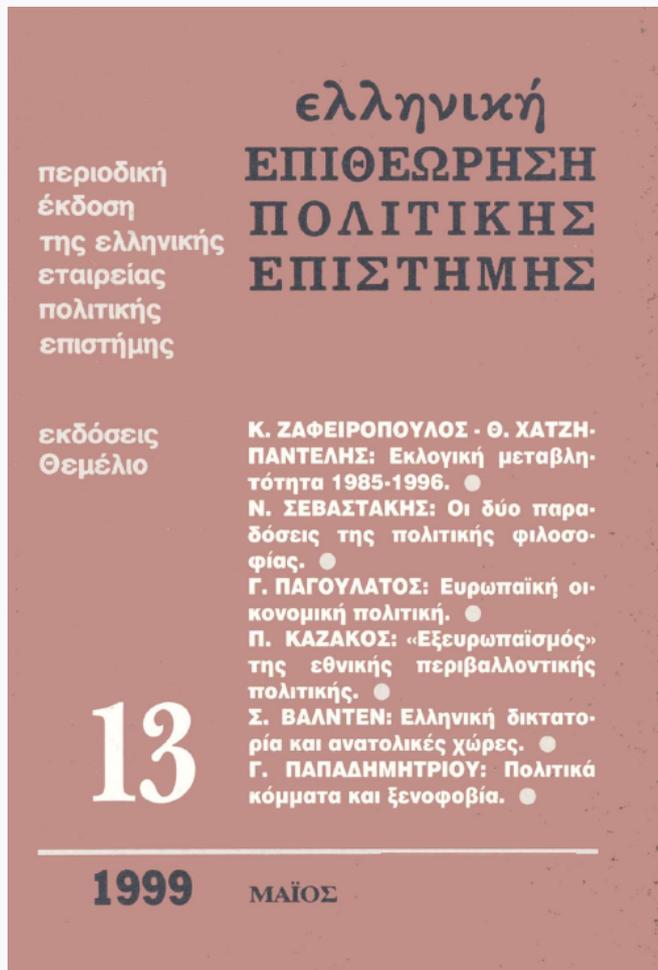

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 13 (1999)

Εκλογική μεταβλητότητα την περίοδο 1985-1996

Κώστας Ζαφειρόπουλος, Θόδωρος Χατζηπαντελής

doi: [10.12681/hpsa.15136](https://doi.org/10.12681/hpsa.15136)

Copyright © 2017, Κώστας Ζαφειρόπουλος, Θόδωρος Χατζηπαντελής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ζαφειρόπουλος Κ., & Χατζηπαντελής Θ. (2017). Εκλογική μεταβλητότητα την περίοδο 1985-1996. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 13, 5-29. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15136>

ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΜΕΤΑΒΛΗΤΟΤΗΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1985-1996

Στο κείμενο μελετώνται οι εκλογικές μεταβολές των εθνικών εκλογών του 1985, των εκλογών του Ιουνίου και Νοεμβρίου 1989, των εκλογών του 1990, του 1993 και του 1996, σε εθνικό επίπεδο. Επιχειρείται η μελέτη του βαθμού της σταθερότητας των ψηφοφόρων στην επιλογή των ίδιων κομμάτων σε διαδοχικές εκλογές και η μελέτη του φαινομένου της «εθνοποίησης» της ψήφου. Εκτιμώνται οι μετακινήσεις των ψηφοφόρων, από μια εκλογική αναμέτρηση στην επόμενη. Ελέγχουμε σε ποιο βαθμό οι ψηφοφόροι συνεχίζουν να ψηφίζουν το ίδιο κόμμα, και στη συνέχεια σε ποιο βαθμό ψηφοφόροι των διαφορετικών εκλογικών περιφερειών παρουσιάζουν όμοιες μετακινήσεις. Γίνεται φανερό ότι ένα μεγάλο ποσοστό των ψηφοφόρων διατηρεί σταθερή την κομματική του επιλογή σε διαδοχικές εκλογές. Ως προς το φαινόμενο της «εθνοποίησης» της ψήφου, τα αποτελέσματα που εξάγονται δείχνουν ότι, κατά την περίοδο που εξετάζουμε και σε σύγκριση με παλιότερες εκλογικές περιόδους, έχει ενισχυθεί η τάση για «εθνοποίηση» της ψήφου φτάνοντας να σταθεροποιηθεί σε ένα κατώτατο επίπεδο.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη της εκλογικής μεταβλητότητας (electoral volatility) αποτελεί ένα σημαντικό πεδίο έρευνας για την πολιτική επιστήμη. Οι μελέτες των Butler και Stokes (1969) και Stokes (1967), που αποτέλεσαν σημαντικά κείμενα αναφοράς στα επόμενα χρόνια, αφορούν στον τρόπο που οι ψηφοφόροι μετακινήθηκαν στις επιλογές ψήφου ανάμεσα σε διαδοχικές εκλογές. Η ανάλυση τέτοιων μετακινήσεων είναι μια ενδιαφέρουσα διερεύνηση του τρόπου που οι ψη-

* Ο Κώστας Ζαφειρόπουλος είναι διδάκτωρ στατιστικής.

Ο Θόδωρος Χατζηπαντελής είναι καθηγητής εφαρμοσμένης στατιστικής στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

φοφόροι αποφασίζουν για το ποιο κόμμα πρόκειται να ψηφίσουν. Ειδικότερα όταν η απόφασή τους αυτή είναι συσχετισμένη με κοινωνικά χαρακτηριστικά των εκλογέων ή με τα πολιτικά χαρακτηριστικά της περιόδου των εκλογών, θα μπορούσαν να εξαχθούν σημαντικά και ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με τις προτιμήσεις του εκλογικού σώματος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διερεύνηση της ύπαρξης χωρικών διαφοροποιήσεων των μετακινήσεων των ψηφοφόρων. Με τη διερεύνηση αυτή μπορεί να γίνει δυνατή η περιγραφή και ανίχνευση διαφορετικών εκλογικών προφίλ συγκεκριμένων περιοχών και του εκλογικού τους σώματος. Οι πιθανές χωρικές διαφοροποιήσεις μπορούν να οφείλονται στην επίδραση κοινωνικών, οικονομικών ή και ιστορικών παραγόντων, αλλά να εμφανίζονται και στο εσωτερικό σχετικά συμπαγών και μικρών περιοχών.

Τα τελευταία χρόνια η μελέτη της εκλογικής μεταβλητότητας είναι αρκετά εκτενής, διεθνώς. Στη Βρετανία, η ανάλυση έχει δείξει ότι οι ψηφοφόροι παρουσιάζουν τάσεις εκλογικής μεταβλητότητας που οφείλεται κυρίως στην απόκλιση από την ταξική ψήφο (class voting) και την κομματική πειθαρχία, ενώ επηρεάζονται περισσότερο από τις εκλογικές καμπάνιες, τις θέσεις των κομμάτων για επίκαιρα θέματα, κλπ. (Rose - McAllister, 1986, 1990). Σημαντική είναι η μελέτη των Heath κ.ά. (1991) στην οποία εξάγονται πλήθος συμπερασμάτων για την εκλογική μεταβλητότητα μετά από ανάλυση στοιχείων εκτενών δειγματοληπτικών ερευνών αλλά και των επίσημων εκλογικών αποτελεσμάτων.

Για την Ελλάδα, αντίστοιχες έρευνες σχετικά με την εκλογική μεταβλητότητα είναι του Νικολακόπουλου (1988, 1990). Η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από μία τάση «εθνοποίησης» της ψήφου και σταθερότητας των επιλογών των ψηφοφόρων. Οι επιλογές κόμματος είναι υψηλά συσχετισμένες με τις εικόνες των αρχηγών των κομμάτων (Μπεχράκης - Νικολακόπουλος, 1988), τις θέσεις των κομμάτων σε επίκαιρα θέματα και την αφομοίωση ενός «Δυτικού»-«Αντι-Δυτικού» τύπου ψηφοφόρου (Tsokou, κ.ά., 1986· Dobratz, 1990· Dimitras, 1992, σ. 214). Ο πολυσυλλεκτικός χαρακτήρας των ελληνικών κομμάτων (Κατσούλης, 1990, σ. 31-43) και ο υφιστάμενος άξονας «Αριστερά/Δεξιά» έχουν δημιουργήσει ένα πολωμένο τρικομματικό σύστημα με δύο κύριους αντιπάλους (Μανρωγογδατος, 1985, σ. 82).

Με το παρόν άρθρο συνεισφέρουμε στη μελέτη της εκλογικής με-

ταβλητότητας που παρατηρήθηκε στις εκλογές της περιόδου 1985-1996. Αυτό γίνεται με τη χρήση ποσοτικών μεθόδων που ελέγχουν την εκλογική μεταβλητότητα και την εκτίμηση των ροών των ψηφοφόρων από κόμμα σε κόμμα σε διαδοχικές εκλογικές αναμετρήσεις. Δύο θέματα αποτελούν τα κύρια σημεία επικέντρωσης της ανάλυσης: η μελέτη της σταθερότητας (loyalty) των ψηφοφόρων στις κομματικές και εκλογικές τους επιλογές και η μελέτη της «εθνοποίησης» της ψήφου, δεδομένου ότι τα δύο αυτά θέματα αποτελούν σημαντικούς άξονες μελέτης της εκλογικής συμπεριφοράς.

2. ΔΕΙΚΤΕΣ ΜΕΤΡΗΣΗΣ ΤΗΣ ΚΑΘΑΡΗΣ ΜΕΤΑΒΛΗΤΟΤΗΤΑΣ

Η καθαρή εκλογική μετακίνηση (net volatility) μετρά τη συνολική μεταβολή των ποσοτών των κομμάτων. Με την καθαρή μετατόπιση μπορούμε να ελέγξουμε κατά πόσο μειώθηκε ή αυξήθηκε η δύναμη κάποιου κόμματος, πώς δηλαδή μετακινήθηκαν οι ψηφοφόροι.

Ως ένα μέτρο των εκλογικών μετακινήσεων στη Βρετανία χρησιμοποιείται η *μετατόπιση* (swing), που για την περίπτωση ενός δικομματικού συστήματος με κόμματα τα Α και Β δηλώνει κατ' απόλυτη τιμή το ποσοστό των ψηφοφόρων που μετακινείται, σε δύο διαδοχικές εκλογικές αναμετρήσεις, από το ένα κόμμα στο άλλο. Έχει θετική τιμή αν κατά σύμβαση το ποσοστό χάνεται από το κόμμα Α και περνά στο κόμμα Β, και τιμή αρνητική αν συμβαίνει η αντίθετη μετακίνηση. Έτσι στο παρακάτω παράδειγμα:

ποσοστό του Α κόμματος στις προηγούμενες εκλογές 30%·
 ποσοστό του Β κόμματος στις προηγούμενες εκλογές 70%·
 ποσοστό του Α κόμματος στις επόμενες εκλογές 40%·
 ποσοστό του Β κόμματος στις επόμενες εκλογές 60%·
 η μετατόπιση ισούται με -10%.

Για την περίπτωση πολυκομματικού συστήματος έχουν προταθεί άλλοι συντελεστές, που γενικεύουν την έννοια της μετατόπισης και για τους οποίους γίνεται λόγος παρακάτω.

Ως γενίκευση του συντελεστή μετατόπιση (swing) έχει προταθεί ο συντελεστής ανομοιομορφίας του Pedersen (1983, σ. 31-33), με τον οποίο μετριέται το ποσοστό των ψηφοφόρων που θα έπρεπε να αλλάξουν την ψήφο τους ώστε να κάνουν τις δύο κατανομές ποσοτών, των προηγούμενων και των επόμενων εκλογών, όμοιες.

Υπολογίζεται αθροίζοντας τις απόλυτες τιμές των διαφορών μεταξύ των δύο κατανομών ποσοστών και μετά διαιρώντας διά δύο. Με χρήση αυτού του δείκτη γίνεται έλεγχος της σταθερότητας των ψηφοφόρων στην επιλογή του ίδιου κόμματος σε διαδοχικές εκλογές. Για να γίνει κατανοητός ο υπολογισμός του δείκτη δίνουμε το παρακάτω παράδειγμα.

	ΚΟΜΜΑ Α	ΚΟΜΜΑ Β	ΚΟΜΜΑ Γ
Προηγούμενο	40%	45%	15%
Επόμενο	45%	40%	15%
Διαφορές	5%	5%	0%
Ημίαθροισμα	(δείκτης του Pedersen)	$(5+5+0)/2 = 5\%$	

Ο υπολογισμός του δείκτη που αναφέρθηκε, καθώς και δεικτών που θα αναφερθούν παρακάτω, στηρίζεται στη λογική ότι τα κόμματα που μετέχουν σε διαδοχικές εκλογές παραμένουν τα ίδια. Αυτό επιτρέπει τον υπολογισμό των διαφορών των ποσοστών του ίδιου κόμματος σε διαδοχικές εκλογές. Στην περίπτωση που η σύνθεση των κομμάτων σε διαδοχικές εκλογές αλλάζει και προκειμένου να υπολογιστούν τα μέτρα αυτά, απαιτείται η αντιστοίχιση πολιτικών κομμάτων από περίοδο σε περίοδο.

Τα κόμματα που περιλαμβάνονται στην ανάλυση είναι τέτοια ώστε, κατά την περίοδο 1985-1996, είτε διατηρούνται σταθερά είτε μετεξελίσσονται ή διασπώνται, χαρακτηρίζονται από μια συνολική «μάζα» (συνολικό εκλογικό ποσοστό) που μπορεί να θεωρηθεί κρίσιμη για την ερμηνεία των βασικών και γενικών τάσεων που επικρατούν στο εκλογικό σώμα και που λαμβάνονται υπόψη στην παραπάνω ανάλυσή μας. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτή η κρίσιμη μάζα υπερβαίνει αρκετά το 95% των έγκυρων ψήφων. Η συνεισφορά άλλων κομμάτων με μικρότερη εκλογική δύναμη είναι αριθμητικά μικρή, και μπορεί να αγνοηθεί ή να συμπεριληφθεί στην κατηγορία «Λοιποί», αφού στατιστικά προσφέρει λίγο στην εξαγωγή συμπερασμάτων προς την κατεύθυνση της αναζήτησης των τάσεων σταθερότητας και ομοιομορφίας.

Εξετάζουμε τα έξι κόμματα που στις εκλογές του 1996 συγκέντρωσαν το σύνολο σχεδόν των ψήφων: ΝΔ, ΠΑΣΟΚ, ΣΥΝ, ΚΚΕ, ΠΟΛΑΝ, ΔΗΚΚΙ. Για τις προηγούμενες εκλογικές αναμετρήσεις, περιλαμβάνουμε στην ανάλυσή μας εκείνα τα κόμματα από τα οποία προέκυψαν τα έξι μεγαλύτερα κόμματα των εκλογών του 1996.

Για την εκλογική μεταβολή 1985-1989α, θεωρούμε το άθροισμα των ποσοστών του ΚΚΕ85 και ΚΚΕΣ85 ως αντίστοιχο του ποσοστού του ΣΥΝ89α. Το άθροισμα αυτό υπολογίζεται ώστε να είναι εφικτή η θεώρηση ενός ποσοστού για τις εκλογές του 1985, που όταν συγκριθεί με το αντίστοιχο του 1989α επιτρέπει τον υπολογισμό των δεικτών που έχουν προταθεί. Η αντιστοίχιση των ποσοστών αυτών των κομμάτων, γίνεται με βάση τη λογική που μόλις περιγράφηκε, παρά το γεγονός ότι μερίδα του ΚΚΕ εσωτερικού δε συμφώνησε στην ένταξή του στο Συνασπισμό της Αριστεράς και σχημάτισε το ΚΚΕ εσωτερικού Ανανεωτική Αριστερά.

Για τις εκλογικές μεταβολές 1990-1993 και προκειμένου να υπάρχει αντιστοιχία των κομμάτων των εκλογών του 1993 με τα κόμματα των εκλογών του 1990 που επιτρέπει τον υπολογισμό των δεικτών, αντιστοιχίζουμε το ποσοστό του ΣΥΝ90 στο άθροισμα των ποσοστών του ΣΥΝ93 και ΚΚΕ93. Επίσης αντιστοιχίζουμε το ποσοστό της ΝΔ90 στο άθροισμα των ποσοστών της ΝΔ93 και ΠΟΛΑΝ93. Η προέλευση των περισσότερων βουλευτών της ΠΟΛΑΝ κυρίως από τη ΝΔ και η διαδικασία δημιουργίας της, με την αποχώρηση των βουλευτών από τη ΝΔ και την άμεση ένταξή τους στο νέο κόμμα, επιτρέπουν την αντιστοίχιση των ποσοστών όπως περιγράφηκε παραπάνω.

Τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα των εκλογών 1985-1996 δίνονται στον Πίνακα 1. Χάρη συντομίας θα αναφέρουμε τα κόμματα με συντομογραφίες: Νέα Δημοκρατία (ΝΔ), Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ), Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου (ΣΥΝ), Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας (ΚΚΕ), Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας εσωτερικού (ΚΚΕΣ), Πολιτική Άνοιξη (ΠΟΛΑΝ), Δημοκρατικό Κοινωνικό Κίνημα (ΔΗΚΚΙ).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Συγκεντρωτικά εκλογικά αποτελέσματα για την περίοδο 1985-1996 (%)

	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	ΚΚΕΣ	ΣΥΝ	ΠΟΛΑΝ	ΔΗΚΚΙ	Λοιποί
1985	40,85	45,82	9,89	1,84				1,60
1989α	44,29	39,11			13,12			3,48
1989β	46,19	40,67			10,97			2,17
1990	46,87	38,62			10,28			4,23
1993	39,30	46,88	4,54		2,94	4,87		1,47
1996	38,12	41,49	5,61		5,12	2,94	4,43	2,28

Όπως αναφέρθηκε, με το δείκτη του Pedersen μετριέται το ποσοστό των ψηφοφόρων που θα έπρεπε να αλλάξουν την ψήφο τους ώστε να κάνουν τις δύο κατανομές ποσοστών, των προηγούμενων και των επόμενων εκλογών, όμοιες. Έτσι, παρατηρώντας τον Πίνακα 2 βλέπουμε ότι 6,71% των ψηφοφόρων άλλαξε την τοποθέτησή του κατά την περίοδο 1985-1989. Οι τιμές για τις επόμενες δύο μετατοπίσεις 1989-1989 και 1989-1990 μειώνονται στο μισό περίπου. Το 3,46% των ψηφοφόρων άλλαξαν συνολικά τοποθέτηση ανάμεσα στις δύο εκλογές του 1989, και ακόμη μικρότερο ποσοστό άλλαξε τοποθέτηση ανάμεσα στις εκλογές 1989-1990. Οι εκλογές που έγιναν σε πολύ κοντινά χρονικά διαστήματα ελάχιστα άλλαξαν το χάρτη της τοποθέτησης των ψηφοφόρων. Στη συνέχεια, στις εκλογές του 1993 ένα σημαντικό ποσοστό της τάξης του 8% άλλαξε την επιλογή της ψήφου του, γεγονός που σημαίνει ότι διαγράφεται μια αύξηση των διαφοροποιήσεων στην επιλογή της ψήφου. Η αύξηση αυτή αφορά βεβαίως το τελικό συνολικό αποτέλεσμα σε επίπεδο επικράτειας. Στις εκλογές του 1996 η μεταβλητότητα επανήλθε σε χαμηλότερα επίπεδα, γύρω στο 4%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μεταβολή στα εκλογικά ποσοστά των κομμάτων

Δείκτης ανομοιομορφίας του Pedersen	
1985-1989α	6,71 %
1989α-1989β	3,46 %
1989β-1990	2,74 %
1990-1993	8,26 %
1993-1996	4,07 %

Η μελέτη των συγκεντρωτικών εκλογικών ποσοστών παρέχει μια σαφή και απλή εικόνα των μετατοπίσεων. Ακριβώς όμως επειδή αφορά συγκεντρωτικά εκλογικά αποτελέσματα, μπορεί να κρύβει τις εσωτερικές μετακινήσεις των ψηφοφόρων από κόμμα σε κόμμα για διαδοχικές εκλογές, και να παράγει με αυτόν τον τρόπο χοντρικές εκτιμήσεις των μετακινήσεων. Για να δούμε τις εσωτερικές μετακινήσεις, δηλαδή τον τρόπο που οι ψηφοφόροι κάθε κόμματος χωριστά παρέμειναν ψηφοφόροι του ίδιου κόμματος ή άλλαξαν επιλογή ψήφου, μελετούμε τη συνολική μεταβλητότητα.

3. ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΨΗΦΟΦΟΡΩΝ ΠΡΟΣ ΤΑ ΚΟΜΜΑΤΑ. Η ΜΕΤΡΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΟΛΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΛΗΤΟΤΗΤΑΣ

Η διεθνής βιβλιογραφία, για τις Βρετανία και ΗΠΑ, παρουσιάζει δύο αντίθετες τάσεις που ωστόσο θα μπορούσαν συμπληρωματικά να περιγράψουν πλευρές ενός ευρύτερου φαινομένου εκλογικής συμπεριφοράς. Οι όροι *alignment/de-alignment* περιγράφουν, αντίστοιχα, φαινόμενα σταθερότητας (*alignment*) ή αστάθειας (*de-alignment*) των ψηφοφόρων προς τα κόμματα. Στους Rose και McAllister (1990, σ. 15) δίνεται η περιγραφή των ψηφοφόρων που εγκαταλείπουν τη σταθερότητα προς κάποιο κόμμα και δε δεσμεύονται στο να ψηφίζουν μόνιμα κάποιο άλλο κόμμα, αλλά μετατρέπονται σε μετακινούμενους/ευμετάβλητους (*floating*) ψηφοφόρους. Στατιστικά οι ψηφοφόροι προσδιορίζονται ως μη σταθεροί όταν η εκλογική τους συμπεριφορά δεν μπορεί να ερμηνευτεί σε σχέση με σταθερούς παράγοντες όπως το κοινωνικό-οικονομικό τους υπόβαθρο, αλλά επηρεάζεται από μεταβατικά γεγονότα όπως η προσωπικότητα των πολιτικών αρχηγών, η συγκεκριμένη πολιτική-ιστορική συγκυρία, κλπ.

Οι Cambel κ.ά. (1964, σ. 67), παρατηρούν τη μεγάλη σημασία που έχει για το πολιτικό σύστημα η διαρκής σταθερότητα των Αμερικανών εκλογέων στην επιλογή των ίδιων κομμάτων, ενώ σε άλλο σημείο παρατηρούν ότι οι εκλογείς δεν έχουν υψηλό βαθμό πολιτικής πληροφόρησης και συμμετοχής, έχουν όμως σταθερή και δεδομένη κομματική ταύτιση (*party identification*). Φαίνεται ότι η κομματική ταύτιση, όπως παρατηρούν οι Inglehart και Klingemann (1976, σ. 245), ενεργεί ως το μέσο αντίληψης της πολιτικής πραγματικότητας. Σύμφωνα με τους Inglehart και Klingemann (1976), ο ψηφοφόρος δεν έχει πάντα τη δυνατότητα ή και τα προσόντα να ενημερωθεί για την πολιτική και για όσα συμβαίνουν σε αυτήν· έτσι για λόγους οικονομίας ταυτίζεται με κάποιο κόμμα και δέχεται τις βασικές του θέσεις και τοποθετήσεις. Νεότερες όμως έρευνες στη Βρετανία, Dalton κ.ά. (1984) και Rose και McAllister (1986), δείχνουν ότι οι ψηφοφόροι έχουν γίνει περισσότερο κινητικοί.

Ο Downs (1990, ανατύπωση) προσπαθεί να εξηγήσει τις εκλογικές προτιμήσεις και επιλογές ως αποτέλεσμα λογικής σκέψης και κρίσης ή ακόμη ως αποτέλεσμα ικανοποίησης από τη μέχρι τώρα διακυβέρνηση και τις εξαγγελίες και τα προγράμματα για τη μελλοντική δράση των κομμάτων ως μελλοντικών κυβερνήσεων. Σχη-

ματίζεται έτσι η θεωρία του «λογικού» (rational) ψηφοφόρου που επιλέγει συνειδητά το κόμμα και τον υποψήφιο που πλησιάζει ή ικανοποιεί τις απόψεις ή προσδοκίες του.

Για την Ελλάδα, οι έρευνες των Μαυρογορδάτου κ.ά. (1988), Τσοκου κ.ά. (1986) και Dobratz (1990), Δημητρά (Dimitras, 1992), δείχνουν την υψηλή συσχέτιση της κομματικής ταύτισης με την υιοθέτηση των θέσεων των αντίστοιχων κομματικών παρατάξεων για θέματα εξωτερικής ή εσωτερικής πολιτικής, την υιοθέτηση θέσεων που αφορούν στη διάσταση Ανατολή-Δύση, αλλά και συμπάθειας προς τα πολιτικά πρόσωπα.

α. Η μέτρηση της συνολικής μεταβλητότητας

Ενώ η καθαρή μεταβλητότητα (net volatility) μπορεί να υπολογιστεί από τα δημοσιευμένα συγκεντρωτικά αποτελέσματα των εκλογών, ο υπολογισμός της συνολικής μεταβλητότητας δηλαδή του ακριβούς τρόπου μετακίνησης των ψηφοφόρων από κόμμα σε κόμμα, είναι περισσότερο πολύπλοκος και γίνεται με την επιπλέον διεξαγωγή δειγματοληπτικής έρευνας (π.χ. exit poll), όπου ο ψηφοφόρος βγαίνοντας από το εκλογικό τμήμα απαντάει για το ποιο κόμμα ψήφισε στις παρούσες αλλά και στις προηγούμενες εκλογές (η έρευνα μπορεί να γίνει και πριν από τις εκλογές, οπότε μετρά η πρόθεση ψήφου και αυτή είναι η τεχνική των εκλογικών δημοσκοπήσεων που συνήθως δημοσιεύονται στον Τύπο). Η τεχνική των exit polls επιτράπηκε να εφαρμοστεί μόλις στις ευρωεκλογές του 1994, γι' αυτό τα στοιχεία για τις προηγούμενες εκλογές προέρχονται είτε από δημοσκοπήσεις πριν από τις εκλογές ή από στατιστικές εκτιμήσεις. Για τις εκλογές του 1996, βρίσκουμε δημοσιευμένα στοιχεία από τον Μαυρή (1997). Τα στοιχεία αυτά περιγράφουν τις μετακινήσεις των εκλογέων και αφορούν σε ένα πανελλαδικό δείγμα μεγέθους 10.489 ατόμων από έρευνα μετά την κάλπη (exit poll). Έτσι, για την εκλογική μετατόπιση 1993-1996 έχουμε στη διάθεσή μας στοιχεία ώστε να αντιπαραβάλλουμε τα δικά μας ευρήματα.

Η μέθοδος ερωτήσεων έξω από το εκλογικό τμήμα ακόμα κι αν μπορεί να υλοποιηθεί, δε δίνει πάντα αξιόπιστες εκτιμήσεις. Οι λόγοι είναι ότι μπορεί να μη γίνεται καλή επιλογή των εκλογικών τμημάτων και ότι οι ψηφοφόροι μπορεί να μην απαντούν, να μη θυμούνται τι ψήφισαν την προηγούμενη φορά ή ακόμη να απα-

ντούν ψέματα (Miller, 1972). Έτσι θα πρέπει να καταφύγουμε σε στατιστικές μεθόδους που εκτιμούν τις μεταβάσεις από αξιόπιστα αλλά συγκεντρωτικά στοιχεία, όπως τα τελικά εκλογικά αποτελέσματα. Οι διάφορες στατιστικές μέθοδοι εκτίμησης συνολικών μετακινήσεων χρησιμοποιούν τα τελικά εκλογικά αποτελέσματα σε κάποιο επίπεδο ανάλυσης, π.χ. ενορία, Δήμο/Κοινότητα ή Περιφέρεια, και με στατιστικές τεχνικές εκτιμούν πώς αναμένεται να έχουν μετακινηθεί οι ψηφοφόροι από κόμμα σε κόμμα. Οι μέθοδοι αυτοί χρησιμοποιούνται με επιτυχία στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες. Βέβαια, επειδή κάθε μέθοδος βασίζεται σε διαφορετική λογική μπορεί να παράγει ως ένα βαθμό διαφορετικές εκτιμήσεις, (Χατζηπαντελής - Ζαφειρόπουλος, 1994). Όμως όλες περιγράφουν τις ίδιες τάσεις των ψηφοφόρων.

Με χρήση εκτιμήσεων σε διαδοχικές εκλογικές περιόδους μπορούμε να ελέγξουμε την εξέλιξη των μετακινήσεων. Οι μετακινήσεις παριστάνονται ως τα ποσοστά των ψηφοφόρων που, ενώ την προηγούμενη φορά ψήφισαν το κόμμα Α, την επόμενη ψηφίζουν το κόμμα Β. Υπολογίζοντας τέτοια ποσοστά για όλα τα κόμματα σε μια συγκεκριμένη εκλογική μετατόπιση, συνήθως συνοψίζουμε τα αποτελέσματα υπό μορφή πίνακα που ονομάζεται πίνακας ροών ψηφοφόρων (flows of voters matrix) και τα ποσοστά του πίνακα, ροές (flows). Στους πίνακες ροών γίνεται αναλυτική αντιστοίχιση των ροών ψηφοφόρων από κόμμα σε κόμμα για κάθε περίοδο. Γίνεται δηλαδή λεπτομερής περιγραφή του τρόπου με τον οποίο οι ψηφοφόροι κάποιου κόμματος στις προηγούμενες εκλογές, επιλέγουν κάποιο κόμμα στις επόμενες εκλογές. Με τους πίνακες ροών είναι δυνατή η ακριβής περιγραφή της εξέλιξης της εκλογικής δύναμης ενός κόμματος και του τρόπου που οι ψηφοφόροι ακολουθούν εκλογικά το ρυθμό μετεξέλιξης των κομμάτων όταν αυτά δημιουργούν συνασπισμούς, συμμαχίες ή διασπώνται σε νέα κόμματα. Με τους πίνακες ροών συνδέονται οι εκλογικές δυνάμεις όλων των κομμάτων που συμμετείχαν στις προηγούμενες εκλογές με τις εκλογικές δυνάμεις των κομμάτων στις επόμενες εκλογές. Με τον τρόπο αυτό φαίνεται ο τρόπος αντιστοίχισης των κομμάτων από περίοδο σε περίοδο, και περιγράφεται ακριβώς η προέλευση των ψηφοφόρων ενός κόμματος. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι πίνακες ροών επιτρέπουν τη θεώρηση διαφορετικών σε διαδοχικές εκλογές κομμάτων, όπως για τις περιόδους 1985-1989α, 1990-1993, 1993-1996. Στην περίπτωση αυτή, οι πίνακες ροών περιέχουν ροές από

κάθε κόμμα της προηγούμενης αναμέτρησης προς κάθε κόμμα της επόμενης, χωρίς να χρειάζεται να αθροίσουμε κάποια ποσοστά κομμάτων μιας εκλογικής αναμέτρησης σε ένα, προκειμένου αυτό να είναι συγκρίσιμο με το αντίστοιχο ποσοστό του, της άλλης εκλογικής αναμέτρησης. Το τελευταίο είναι αναπόφευκτο στη περίπτωση της «εθνοποίησης» της ψήφου, που θα μελετηθεί σε επόμενο τμήμα τους παρόντος άρθρου.

Η εκτίμηση πινάκων ροών ψηφοφόρων υποστηρίζεται από εκτενή βιβλιογραφία. Για την εκτίμηση τέτοιων πινάκων προτάθηκαν διάφορες μέθοδοι. Μια ανασκόπηση των τεχνικών γίνεται από τον Mosteller (1968). Ο Hawkes (1969), χρησιμοποιεί γραμμική πολλαπλή παλινδρόμηση, ενώ οι Irween και Meeter (1969) ξεκινώντας από την παλινδρόμηση χρησιμοποιούν διερεύνηση των παραμέτρων ως προς τη στατιστική σημαντικότητά τους. Ο Miller (1972) χρησιμοποιεί μια παραλλαγή της παλινδρόμησης, γνωστή ως *Ridge Regression*. Με την τεχνική αυτή επεμβαίνουμε στον πίνακα πληροφορίας του μοντέλου, προσπαθώντας να πετύχουμε με την ελάχιστη παραβίαση των τιμών οι παράμετροι του μοντέλου να έχουν σταθεροποιηθεί και να βρίσκονται ανάμεσα στο 0% και στο 100%. Οι Mc Carthy και Ryan (1977) κατασκευάζουν ένα μοντέλο μαθηματικού προγραμματισμού ξεκινώντας από μια αντικειμενική συνάρτηση που περιγράφει τον πίνακα ροών, και ακολουθώντας εισάγοντας περιορισμούς ώστε να επιτυγχάνεται η συμβατότητα των εκτιμώμενων παραμέτρων. Οι Johnston και Hey (1982), Johnston (1985, σ. 85-107) και Johnston και Pattie (1991) χρησιμοποιούν τη μέθοδο της μέγιστης πιθανοφάνειας για την εκτίμηση τέτοιων πινάκων στις εκλογικές περιφέρειες, αν αρχικά είναι δεδομένος ένας γενικός πίνακας ροών για ολόκληρη την επικράτεια, που έχει εκτιμηθεί από δημοσκόπηση. Η μέθοδος της μέγιστης πιθανοφάνειας θεωρείται πολύ καλή (Berg, 1988), χρειάζεται όμως για να λειτουργήσει έναν αρχικό πίνακα ροών για ολόκληρη τη χώρα, που έχει εκτιμηθεί από δημοσκόπηση. Οι Urpton (1977, 1978), Urpton και Sarlvik (1981) προτείνουν μοντέλα εκτίμησης που χρησιμοποιούν δεδομένα δημοσκοπήσεων σε διαφορετικές χρονικές στιγμές ώστε να εκτιμηθεί η σταθερότητα του ψηφοφόρου στην επιλογή κάποιου κόμματος. Η Fülle (1994) χρησιμοποιεί ένα μοντέλο «οικολογικής» παλινδρόμησης με περιορισμούς για την εκτίμηση των ροών ψηφοφόρων στις συνηδικές εκλογές. Η έρευνα για την εύρεση καλών μοντέλων «οικολογικής» παλινδρόμησης (Ecological Regression)

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Μέσοι πίνακες ροών (Flows Matrices)
για τις εκλογικές μεταβολές 1985-1996

	1985-1989α			
	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ	ΣΥΝ	Λοιποί
ΝΔ	94,67	2,38	0,80	2,16
ΠΑΣΟΚ	9,60	84,28	4,38	1,73
ΚΚΕ	4,22	3,46	91,56	0,76
ΚΚΕΣ	23,48	3,51	59,26	13,76
Λοιποί	40,79	17,59	5,45	36,17

	1989α-1989β			
	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ	ΣΥΝ	Λοιποί
ΝΔ	97,83	1,48	0,3	0,4
ΠΑΣΟΚ	3,85	95,48	0,29	0,39
ΣΥΝ	2,33	14,74	80,30	2,63
Λοιποί	47,39	31,05	5,53	16,03

	1989β-1990			
	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ	ΣΥΝ	Λοιποί
ΝΔ	97,78	0,85	0,06	1,31
ΠΑΣΟΚ	2,42	95,53	0,87	1,18
ΣΥΝ	2,88	0,92	93,34	2,86
Λοιποί	17,91	8,58	4,4	69,11

	1990-1993					
	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ	ΣΥΝ	ΚΚΕ	ΠΟΛΑΝ	Λοιποί
ΝΔ	83,34	9,03	0,98	0,00	6,06	0,59
ΠΑΣΟΚ	0,26	98,70	0,20	0,21	0,46	0,18
ΣΥΝ	1,64	29,7	16,18	44,09	6,29	2,10
Λοιποί	15,13	35,25	15,17	1,99	23,82	8,65

	1993-1996						
	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ	ΣΥΝ	ΚΚΕ	ΠΟΛΑΝ	ΔΗΚΚΙ	Λοιποί
ΝΔ	91,91	4,48	0,49	0,21	1,21	0,62	1,08
ΠΑΣΟΚ	2,80	84,02	2,43	1,38	0,85	6,83	1,65
ΣΥΝ	0,64	4,73	84,52	8,65	0,99	0,20	0,29
ΚΚΕ	0,47	0,32	3,73	93,70	0,00	0,81	0,91
ΠΟΛΑΝ	20,61	8,62	7,35	3,38	45,27	8,07	6,71
Λοιποί	19,50	25,14	17,85	7,28	3,79	6,64	19,76

για την εκτίμηση ροών ψηφοφόρων είναι και σήμερα ανοιχτή παρά το γεγονός ότι οι βασικές αρχές της εφαρμογής της έχουν τεθεί εδώ και τουλάχιστον τριάντα χρόνια.

Για την Ελλάδα, υπάρχουν οι εργασίες των Γεωργαντίδη και Νικολακόπουλου (1978), Αναστασάκου κ.ά. (1990), όπου χρησιμοποιείται η μέθοδος των Irweep και Meeter (1969). Η εφαρμογή της μεθόδου του Miller (1972) στην Ελλάδα έγινε από τους Χατζηπαντελή και Ζαφειρόπουλο (1994) για τη Β' εκλογική περιφέρεια Αθηνών, στις επαναληπτικές εκλογές του 1992.

Η μέθοδος εκτίμησης που ακολουθήθηκε στο παρόν άρθρο χρησιμοποιεί αρχικά την προσέγγιση του Mosteller για χρήση πολλαπλής παλινδρόμησης. Η διαδικασία εκτίμησης που ακολουθήθηκε χρησιμοποιεί την κλασική μέθοδο της πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης, ενώ εισάγουμε περιορισμούς για την εκτίμηση των ροών.

Η μέθοδος εφαρμόστηκε σε κάθε εκλογική περιφέρεια της χώρας, με παρατηρήσεις στους ΟΤΑ (και ιδιαίτερα για την Α' Αθηνών στις εκλογικές ενότητες), εφόσον αυτή ακολουθούσε τη γενική σύνθεση των κομμάτων, δηλαδή δεν ήταν μονοεδρική και δεν είχε μειονοτικά κόμματα. Ακολούθως υπολογίστηκε ένας μέσος πίνακας ροών για την επικράτεια. Αυτό επαναλαμβάνεται για όλες τις εκλογικές μετακινήσεις στις γενικές εκλογές από το 1985 μέχρι το 1996. Οι εκτιμήσεις παρουσιάζονται στον Πίνακα 3. Στον Πίνακα 4 παρουσιάζονται οι ίδιες ροές (flows), εκφρασμένες όμως επί του συνόλου των έγκυρων ψήφων, ως μέρος δηλαδή του συνολικού εκλογικού αποτελέσματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Μέσοι πίνακες ροών
με ποσοστά εκφρασμένα επί του συνόλου των έγκυρων ψήφων*

	1985-1989α				
	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ	ΣΥΝ	Λοιποί	άθροισμ. γραμμής
ΝΔ	39,23	0,94	0,32	0,89	41,38
ΠΑΣΟΚ	4,47	39,09	1,99	0,79	46,34
ΚΚΕ	0,37	0,37	8,66	0,07	9,47
ΚΚΕΣ	0,37	0,05	0,87	0,22	1,51
Λοιποί	0,55	0,21	0,07	0,48	1,31
άθροισμα στήλης	44,99	40,66	11,91	2,45	100,01

	1989α-1989β				
	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ	ΣΥΝ	Λοιποί	άθροισμ. γραμμής
ΝΔ	44,21	0,66	0,14	0,18	45,19
ΠΑΣΟΚ	1,52	38,34	0,10	0,15	40,11
ΣΥΝ	0,30	1,74	9,66	0,31	12,01
Λοιποί	1,28	0,80	0,15	0,45	2,68
άθροισμα στήλης	47,31	41,54	10,05	1,09	99,99

	1989β-1990				
	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ	ΣΥΝ	Λοιποί	άθροισμ. γραμμής
ΝΔ	46,31	0,40	0,03	0,61	47,35
ΠΑΣΟΚ	0,99	39,14	0,34	0,47	40,94
ΣΥΝ	0,26	0,08	8,83	0,26	9,43
Λοιποί	0,21	0,10	0,05	1,92	2,28
άθροισμα στήλης	47,77	39,72	9,25	3,26	100

	1990-1993						
	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ	ΣΥΝ	ΚΚΕ	ΠΟΛΑΝ	Λοιποί	άθροισμ. γραμμής
ΝΔ	39,91	4,2	0,46	0,00	2,94	0,28	47,79
ΠΑΣΟΚ	0,04	36,57	0,00	0,00	0,10	0,02	36,73
ΣΥΝ	0,12	2,61	1,29	3,79	0,50	0,18	8,49
Λοιποί	0,61	4,02	0,59	0,80	0,70	0,26	6,98
άθροισμα στήλης	40,68	47,4	2,34	4,59	4,24	0,74	99,99

	1993-1996							
	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ	ΣΥΝ	ΚΚΕ	ΠΟΛΑΝ	ΔΗΚΚΙ	Λοιποί	άθροισμ. γραμμής
ΝΔ	36,12	1,76	0,19	0,08	0,48	0,24	0,42	39,30
ΠΑΣΟΚ	1,31	39,39	1,14	0,65	0,40	3,20	0,77	46,86
ΣΥΝ	0,02	0,14	2,48	0,25	0,03	0,01	0,01	2,94
ΚΚΕ	0,02	0,01	0,17	4,25	0,00	0,04	0,04	4,54
ΠΟΛΑΝ	1,00	0,42	0,36	0,16	2,20	0,39	0,33	4,87
Λοιποί	0,29	0,37	0,26	0,11	0,06	0,10	0,29	1,47
άθροισμα στήλης	38,76	42,09	4,61	5,51	3,16	3,98	1,87	99,98

Οι πίνακες ροών που υπολογίστηκαν χαρακτηρίζονται από πολύ υψηλή σταθερότητα των ψηφοφόρων στο ίδιο κόμμα (loyalties of voters), που, αν και μειωμένη για το ΠΑΣΟΚ για την περίοδο 1985-1989, παραμένει σημαντική. Μεταβλητή είναι η στάση της κα-

τηγορίας ψηφοφόρων που ψηφίζει τα κόμματα που χαρακτηρίζονται ως «Λοιπά κόμματα». Είναι βέβαια πιθανόν η αστάθεια αυτή να οφείλεται στην ίδια τη μέθοδο εκτίμησης που χρησιμοποιήσαμε. Κι αυτό γιατί είναι γνωστό ότι η μέθοδος γραμμικής παλινδρόμησης παράγει πολύ καλές εκτιμήσεις για τα μεγαλύτερα κόμματα, ενώ για τα μικρά κόμματα οι παραγόμενες εκτιμήσεις μπορεί να μην είναι αξιόπιστες.

Χαρακτηριστική είναι η κίνηση προς την Πολιτική Άνοιξη, 1990-1993, που δέχεται ψηφοφόρους από την προηγούμενη εκλογική δύναμη της ΝΔ, του ΣΥΝ και των Λοιπών, με μεγαλύτερο το απόλυτο ποσοστό της ΝΔ. Είναι χαρακτηριστικό ότι 2,94% του εκλογικού σώματος ακολούθησε τη διαδρομή ΝΔ-ΠΟΛΑΝ, ενώ τα άλλα ποσοστά προς την Πολιτική Άνοιξη είναι πολύ μικρότερα. Μιλώντας με αριθμούς, θα λέγαμε ότι η ΠΟΛΑΝ αποτελείται κατά $2,94/4,24 = 69,34\%$ από πρώην ψηφοφόρους της ΝΔ. Σύμφωνα με τους πίνακες ροών (Πίνακας 4) γίνεται φανερό ότι η προέλευση των ψηφοφόρων που ψήφισαν την ΠΟΛΑΝ είναι: κατά $2,94/4,24 = 70\%$ από τη ΝΔ, κατά $0,10/4,24 = 2\%$ από το ΠΑΣΟΚ, κατά $0,50/4,24 = 12\%$ από το ΣΥΝ και κατά $0,70/4,24 = 16\%$ από τους Λοιπούς. Γίνεται φανερό ότι όχι μόνον το μεγαλύτερο ποσοστό των ψηφοφόρων της ΠΟΛΑΝ είναι ψηφοφόροι που είχαν ψηφίσει στις προηγούμενες εκλογές τη ΝΔ, αλλά και το υπόλοιπο τμήμα των ψηφοφόρων της προέρχεται, σε μικρά ποσοστά, από τα άλλα κόμματα, με μεγαλύτερο το ποσοστό που στις προηγούμενες εκλογές ψήφισε τα «Λοιπά κόμματα» (16%). Αυτή η συσπείρωση στην ΠΟΛΑΝ, ψηφοφόρων που στις προηγούμενες εκλογές ψήφισαν άλλα κόμματα, δυσχεραίνει την αντιστοίχιση της ΠΟΛΑΝ με κάποια κομματική παράταξη των εκλογών του 1990. Ωστόσο, οι συνθήκες της δημιουργίας του συγκεκριμένου κόμματος, η προέλευση του μεγαλύτερου μέρους των βουλευτών του και η σύνθεση των ψηφοφόρων του κατά 70% από προηγούμενους ψηφοφόρους της ΝΔ και σε πολύ μικρότερα ποσοστά από άλλα κόμματα, μας επιτρέπει να θεωρήσουμε το άθροισμα των εκλογικών δυνάμεων της ΠΟΛΑΝ και της ΝΔ στις εκλογές του 1993 ως αντίστοιχο της δύναμης της ΝΔ στις εκλογές του 1990, θεωρώντας ότι πρόκειται για μια στατιστική και όχι μαθηματική «εξίσωση». Με αυτό θέλουμε να πούμε ότι η εκλογική δύναμη της ΠΟΛΑΝ είναι σε μεγάλο ποσοστό προερχόμενη (attributed) από τη ΝΔ, και είναι αυτό το ποσοστό που δίνει νόημα στην ένταξη του κόμματος σε κάποιο χώρο ώστε να μπορούμε να επιχειρήσουμε μια παραπέρα ανάλυση.

Από τον Πίνακα 3 γίνεται φανερό ότι το 91,5% των ψηφοφόρων του ΚΚΕ85 ψήφισε το ΣΥΝ89α, ενώ το 60% των προηγούμενων ψηφοφόρων του ΚΚΕΣ85 ψήφισε το ΣΥΝ89α στις επόμενες εκλογές. Η ύπαρξη ροών τέτοιου μεγέθους επιτρέπουν την αντιστοίχιση του αθροίσματος των ποσοστών του ΚΚΕ85 και ΚΚΕΣ85 με το ποσοστό του ΣΥΝ89α, για τον υπολογισμό των δεικτών του τμήματος αυτού του άρθρου που αναφέρεται στην «εθνοποίηση» της ψήφου, παρ' όλα τα προβλήματα που αφορούν στο ότι μερίδα του ΚΚΕΣ δε συμφώνησε στη δημιουργία του Συνασπισμού και σχημάτισε το ΚΚΕ εσωτερικού Ανανεωτική Αριστερά.

Παρατηρώντας τις ροές της μετακίνησης 1990-1993 (Πίνακας 3), γίνεται φανερό ότι το 44% του ΣΥΝ90 ψηφίζει στις εκλογές του 1993 το ΚΚΕ, ενώ το 16% του ΣΥΝ90 ψηφίζει στις επόμενες εκλογές το Συνασπισμό που δημιουργήθηκε από τη διάσπαση του ενιαίου Συνασπισμού.

Για την περίοδο 1993-1996 έχουμε για πρώτη φορά δημοσιευμένο πίνακα μετακινήσεων που προήλθε από δημοσκοπήση μετά την κάλπη (exit polls), Μαυρής (1997). Έτσι μπορούμε για πρώτη ουσιαστικά φορά να συγκρίνουμε τα δικά μας ευρήματα με αυτά που προέρχονται από δεδομένα δημοσκοπήσεως ενός μεγάλου πανελλαδικού δείγματος. Ο αναγνώστης μπορεί να παρατηρήσει ότι υπάρχει πολύ καλή συμφωνία μεταξύ των δύο πινάκων μετάβασης, δηλαδή μεταξύ του Πίνακα 3 (μετακινήσεις 1993-1996) και του Πίνακα 3 του Μαυρής (Μαυρής, 1997, σ. 185). Υπάρχει συγκεκριμένα υψηλή συμφωνία ροών στις μετακινήσεις των μεγάλων κομμάτων, ενώ και για τα μικρότερα κόμματα οι διαφορές μας δεν είναι ιδιαίτερα μεγάλες. Δεν παρατηρείται ωστόσο ταύτιση των ροών για τους «Λοιπούς». Όπως αναφέραμε, αυτό ίσως να αποτελεί μια αδυναμία της μεθόδου εκτίμησης ή του δειγματοληπτικού σχεδίου. Βλέποντας συνολικά το αποτέλεσμα της στατιστικής μας εκτίμησης και συγκρίνοντας έστω με τα διαθέσιμα περιορισμένα προς το παρόν στοιχεία των δημοσκοπήσεων, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η εφαρμογή της διαδικασίας είναι επιτυχημένη και ανταποκρίνεται, ως εκτίμηση, πολύ καλά στην πραγματικότητα.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 3 (μετακινήσεις 1993-1996), η ΝΔ διατηρεί σχεδόν ολόκληρη τη δύναμή της (ποσοστό πιστών ψηφοφόρων 91,91%), αν και ένα ποσοστό 4,48% των ψηφοφόρων της κατά τις εκλογές του 1993 κατευθύνεται προς το ΠΑΣΟΚ το 1996. Από την άλλη, το ΠΑΣΟΚ αν και κρατά σε υψηλό βαθμό τους ψηφοφό-

ρους του (84,02%), παρουσιάζει διαρροές προς τα άλλα κόμματα (ΝΔ 2,8%, ΣΥΝ 2,43%, ΚΚΕ 1,38%, ΠΟΛΑΝ 0,85%). Η εμφάνιση του ΔΗΚΚΙ έχει ως αποτέλεσμα την απορρόφηση του 6,83% της προηγούμενης εκλογικής δύναμης του ΠΑΣΟΚ. Το ποσοστό αυτό είναι συγκρίσιμο με το ποσοστό ψηφοφόρων 6,06% που απορρόφησε η ΠΟΛΑΝ από τη ΝΔ στις εκλογές του 1993 (Πίνακας 3, μετακινήσεις 1990-1993). Παρατηρώντας τον Πίνακα 4 (μετακινήσεις 1993-1996), βλέπουμε ότι το ΔΗΚΚΙ έλκει το $3,20/3,98=80,4\%$ της εκλογικής του δύναμης από προηγούμενους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ. Η αύξηση της δύναμης του αποτελεί πλήγμα για την εκλογική απήχηση του ΠΑΣΟΚ. Δεδομένου ότι η εκλογική δύναμη της ΠΟΛΑΝ στις εκλογές του 1993 αποδίδεται κατά 70% σε προηγούμενους ψηφοφόρους της ΝΔ, συμπεραίνουμε ότι το ΔΗΚΚΙ συνιστά έναν περισσότερο αμιγή χώρο προηγούμενων ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ, που μάλλον μοιράζονται κοινές πεποιθήσεις και κατευθύνσεις.

Σύμφωνα με τις εκτιμώμενες ροές, τα κόμματα της αριστεράς διατηρούν ένα μεγάλο ποσοστό της δύναμής τους στις εκλογές του 1996 (ΚΚΕ 93,7% και ΣΥΝ 84,52%). Συγκεκριμένα, οι ψηφοφόροι του ΣΥΝ του 1993 τροφοδοτούν το ΠΑΣΟΚ (4,73%) και το ΚΚΕ (8,65%) του 1996, ενώ δέχεται το 7,35% των προηγούμενων ψηφοφόρων της ΠΟΛΑΝ.

Οι ροές ψηφοφόρων επιτρέπουν την αντιστοίχιση όλων των κομμάτων που μετείχαν σε μια εκλογική αναμέτρηση με όλα τα κόμματα που μετείχαν στην επόμενη της, και περιγράφουν με ακρίβεια τις μεταβολές του εκλογικού σώματος. Ως προς το τελευταίο, με τους πίνακες ροών παρουσιάστηκαν με ακρίβεια οι μετακινήσεις των ψηφοφόρων των αριστερών κομμάτων κατά την περίοδο 1985-1989α, 1990-1993 και 1993-1996, καθώς και των ψηφοφόρων της ΝΔ90 προς την ΠΟΛΑΝ93, και του ΠΑΣΟΚ93 προς το ΔΗΚΚΙ96.

Οι ροές επαληθεύουν εν μέρει τη θεωρία περί «πολωμένου» και ασύμμετρου τρικομματισμού στην Ελλάδα (βλ. και Μαυρογορδάτος [Μαυρογορδάτος], 1985, σ. 82), όπου περιγράφεται το κομματικό σύστημα στην Ελλάδα ως τρικομματικό, αλλά με δύο κύριους αντιπάλους. Ο Κατσούλης (1990, σ. 33) παρατηρεί ότι το ελληνικό κομματικό σύστημα παρουσιάζει εντυπωσιακή σταθερότητα παρά το μεταβατικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας. Η διατήρηση της εκλογικής δύναμης των κομμάτων οφείλεται, σύμφωνα με τον Κατσούλη (1990, σ. 37), στο ότι τα κόμματα, προκειμένου να κατακτήσουν την εξουσία, μεταβάλλονται σε «λαϊκά» και «πολυσυλ-

λεκτικά» κόμματα με επόμενο να διεισδύσουν στα οριακά στρώματα του άλλου στρατοπέδου. Από την άλλη, η διατήρηση του τρικομματισμού οφείλεται στην μέχρι και προς το παρόν διατήρηση των αιτίων που το δημιούργησαν, τον έντονο διαχωρισμό μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς. Τώρα όμως γίνεται φανερό ότι η εμφάνιση μικρότερων κομμάτων αλλάζει το εκλογικό σκηνικό. Μένει ωστόσο να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη και ίσως τη σταθεροποίηση του συστήματος στις επόμενες εκλογές, αφού προς το παρόν παρατηρούμε συνεχείς μετακινήσεις και επιστροφές μεταξύ μικρών και μεγάλων κομμάτων, για να μπορέσουμε να βγάλουμε κάποια ασφαλή συμπεράσματα για το υφιστάμενο κομματικό και εκλογικό σύστημα και την απήχησή του.

Για να δούμε, με βάση τους παραπάνω πίνακες και ιδιαίτερα τον πίνακα των ροών ως ποσοστά του συνόλου των έγκυρων ψήφων, πόσοι ψηφοφόροι άλλαξαν κόμματα κατά εκλογική μεταβολή και με αυτόν τον τρόπο να ελέγξουμε το βαθμό σταθερότητας προς τα κόμματα, αθροίζουμε τα ποσοστά των ψηφοφόρων που αλλάζουν κόμμα. Τα αποτελέσματα παρουσιάζονται στον Πίνακα 5.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Συγκεντρωτικά εκλογικά αποτελέσματα για τα δύο μεγαλύτερα κόμματα 1985-1996 (%)

	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ	Άθροισμα των ποσοστών των δύο μεγαλύτερων κομμάτων
1985	40,85	45,82	86,67
1989α	44,29	39,11	83,40
1989β	46,19	40,67	86,86
1990	46,87	38,62	85,49
1993	39,30	46,88	86,18
1996	38,12	41,49	79,61

Τάσεις Ολικής Μεταβολής, 1985-1996

% των ψηφοφόρων που άλλαξαν κομματική προτίμηση «πιστοί» στα δύο μεγαλύτερα κόμματα

1985-1989α	11,68	78,32
1989α-1989β	7,33	82,55
1989β-1990	3,80	85,45
1990-1993	18,17	76,48
1993-1996	15,24	75,51

Τα δύο μεγαλύτερα κόμματα καταλαμβάνουν μέχρι το 1996 πάνω από το 80% των έγκυρων ψηφοδελτίων. Μόνο στις εκλογές του 1996 το ποσοστό αυτό πέφτει στο 79,61%, δείχνοντας έτσι μια μικρή τάση προτίμησης του εκλογικού σώματος προς τα μικρότερα κόμματα. Το συμπέρασμα ενισχύεται με την παρατήρηση ότι το άθροισμα των ψηφοφόρων που έμειναν πιστοί-σταθεροί στα δύο μεγαλύτερα κόμματα (παράγεται από τον Πίνακα 4), παρουσιάζει συνεχή μείωση από το 1985 και πέρα, με εξαίρεση την περίοδο 1989-1990 για την οποία οι ειδικές συνθήκες που ώθησαν τους εκλογείς στην ενίσχυση των μεγαλύτερων κομμάτων για την εκλογική βιώσιμη κυβέρνηση, ανέβασαν το ποσοστό στο 82,55% ή στο 85,45%. Στην εκλογική μετακίνηση 1993-1996, το ποσοστό έφτασε στο χαμηλότερό τους σημείο 75,51%.

Από την παρατήρηση του ποσοστού των ψηφοφόρων που άλλαξαν κομματική προτίμηση, φαίνεται η αυξανόμενη αναζήτηση έκφρασης των ψηφοφόρων μέσω των μικρότερων κομμάτων. Η αύξηση στη μεταβολή για την περίοδο 1990-1993 οφείλεται και στην είσοδο της ΠΟΛΑΝ στον πολιτικό στίβο, αλλά και στη διάσπαση του ΣΥΝ του 1990, σε ΚΚΕ και νέο ΣΥΝ στις εκλογές του 1993, ενώ το ΔΗΚΚΙ κατάφερε να συγκεντρώσει ένα επίσης αξιόλογο ποσοστό στις εκλογές του 1996. Είναι λοιπόν σημαντικές οι αυξήσεις στην ολική μεταβολή που μπορεί να επιφέρει η είσοδος νέων κομμάτων στην εκλογική διαδικασία. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε τις δύο υποθέσεις του Pedersen (1983, σ. 47): α) όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των κομμάτων που συμμετέχουν στην εκλογική διαδικασία, τόσο μεγαλύτερη είναι η εκλογική μεταβλητότητα, β) αν ο αριθμός των κομμάτων που συμμετέχουν αυξηθεί ή μειωθεί, η εκλογική μεταβλητότητα έχει την τάση να αυξηθεί. Οι εμπειρικές του έρευνες δείχνουν ότι μάλλον οι δύο υποθέσεις ευσταθούν, σημειώνεται όμως η εξάρτηση των δεδομένων, άρα και των εξαγόμενων συμπερασμάτων, από το συγκεκριμένο εκλογικό σύστημα.

4. Η ΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΨΗΦΟΥ

Ως «εθνοποίηση» της ψήφου (nationalization of the vote), θεωρούμε την τάση των εκλογικών περιφερειών να αποκτούν μεταπολιτικές παρόμοιες με αυτήν που παρατηρείται σε εθνικό επίπεδο. Ο συνηθισμένος τρόπος για τη μελέτη της «εθνοποίησης» είναι να

βρίσκονται μέτρα εκλογικών μετατοπίσεων για κάθε περιφέρεια, αν μονάδα είναι η εκλογική περιφέρεια, και ακολούθως να υπολογίζεται ένας δείκτης απόκλισης των μέτρων αυτών. Δηλαδή, ενώ για τη μελέτη της καθαρής (net) μεταβλητότητας η ποσότητα που μετριέται είναι η συνολική μεταβολή των ποσοστών των κομμάτων, για τη μελέτη της «εθνοποίησης» της ψήφου εκείνο που έχει σημασία είναι η απόκλιση τέτοιων μεταβολών ποσοστών που παρατηρήθηκαν για κάθε μία από τις εκλογικές περιφέρειες, δηλαδή 56 μεταβολών ποσοστών. Αν η διαδικασία υπολογισμού αποκλίσεων συνεχιστεί για διαδοχικές εκλογικές μετατοπίσεις, τότε μπορούμε να παρατηρήσουμε μια σειρά από τέτοιες αποκλίσεις. Η συνεχής μείωση των διαδοχικών αποκλίσεων ερμηνεύεται ως τάση για την «εθνοποίηση» της ψήφου, δηλαδή ως την ομοιογένεια της εκλογικής επιρροής των κομμάτων σε ολόκληρη τη χώρα.

Πιθανή αιτία την «εθνοποίησης» της ψήφου είναι η διάδοση των μέσων μαζικής ενημέρωσης, που μεταφέρουν ειδήσεις και μηνύματα με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις περιφέρειες, μειώνοντας έτσι την επίδραση της διαμεσολάβησης των τοπικών κομματικών παραγόντων, οι ειδικές ιστορικές-πολιτικές συνθήκες που διαμορφώνουν καλές ή κακές εικόνες των κομμάτων και των πολιτικών προσώπων με πανελλήνια εμβέλεια, μια αλλαγή στην πολιτική φυσιογνωμία και στις συνθήκες των ψηφοφόρων που τους κάνει να στρέφουν περισσότερο την προσοχή σε συγκεκριμένα θέματα με εθνική εμβέλεια από ό,τι σε ιδιαίτερα τοπικά προβλήματα. Ο Νικολακόπουλος (1988, σ. 94) αναφέρει ότι «η ομοιογενοποίηση της εκλογικής επιρροής των κομμάτων συνιστά κυρίαρχη τάση της εκλογικής γεωγραφίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η “εθνοποίηση” της ψήφου ως αποτέλεσμα της ομοιογενοποίησης την εκλογικής επιρροής των κομμάτων συνίσταται στη δημιουργία και ισχυροποίηση κομμάτων εθνικού επιπέδου και ταυτόχρονα αποδυνάμωσης περιφερειακών και τοπικών κομμάτων, στην ομοιότητα των εκλογικών ρευμάτων και μετατοπίσεων ανεξάρτητα από τοπικές ιδιαιτερότητες, και στην ομοιόμορφη και πανελλήνιας εμβέλειας προεκλογική εκστρατεία» (ό.π., σ. 100). «Η τάση για “εθνοποίηση” της ψήφου αποτελεί έναν σημαντικό δείκτη ενοποίησης και αντανάκλα τη γενικότερη ενοποίηση περιοχών της χώρας, πολιτισμική, οικονομική, κοινωνική και την αποδέσμευση από παραδοσιακές διαιρέσεις» (Νικολακόπουλος, 1988, σ. 101, και Νικολακόπουλος, 1990, σ. 235-236).

Οι μελέτες του Νικολακόπουλου (1988, σ. 94-102, και 1990, σ. 232-237) τόσο για τις εκλογές πριν το 1965 όσο και για τις πρόσφατες εκλογές δείχνουν την τάση για συνεχή μείωση των δεικτών περιφερειακής ανισοκατανομής που χρησιμοποίησε για τον έλεγχο της «εθνοποίησης». Οι Χατζηπαντελής και Ζαφειρόπουλος (Chadjipadelis - Zafirooulos, 1994), προτείνουν μεθόδους μέτρησης της εγγύτητας των εκλογικών μετατοπίσεων για τις εκλογές από το 1981 μέχρι το 1990, και διαπιστώνουν την ύπαρξη «εθνοποίησης» της ψήφου και ομοιομορφίας.

Αντιπροσωπευτική μελέτη για την έρευνα της «εθνοποίησης» είναι αυτή του Stokes (1967, σ. 182-202), ο οποίος μελέτησε τις εκλογικές μετατοπίσεις για διαδοχικές χρονικές περιόδους στις Βρετανία και ΗΠΑ και διαπίστωσε την ύπαρξη της «εθνοποίησης».

α. Η ανίχνευση της τάσης εθνοποίησης της ψήφου

Για την ανίχνευση τάσης «εθνοποίησης» της ψήφου χρειάζεται να υπολογιστούν μέτρα-δείκτες της εκλογικής μεταβλητότητας, για κάθε εκλογική περιφέρεια, και στη συνέχεια να υπολογιστεί η απόκλισή τους. Μια μικρή απόκλιση δείχνει ότι οι εκλογικές περιφέρειες δε διαφοροποιήθηκαν πολύ στη μετακίνησή τους, ενώ μεγάλη απόκλιση δηλώνει μεγάλη διαφοροποίηση στην εκλογικές μετακινήσεις των περιφερειών. Στη συνέχεια, αν παρατηρήσουμε μια σειρά από τέτοιες αποκλίσεις σε διαδοχικές εκλογικές μετακινήσεις και φανεί ότι υπάρχει μια τάση μείωσης των αποκλίσεων καθώς περνάμε από τις προηγούμενες στις επόμενες μετακινήσεις, τότε αποφαινόμεστε ότι υπάρχει μια τάση για «εθνοποίηση» της ψήφου. Υπάρχει δηλαδή η τάση να γίνονται ολοένα και πιο ομοιομορφες οι εκλογικές μετακινήσεις των περιφερειών και άρα η χώρα παρουσιάζει τάσεις εκλογικής ομοιογενοποίησης.

Χρησιμοποιούμε τον δείκτη ανομοιομορφίας του Pedersen για τη μέτρηση της εκλογικής μεταβλητότητας σε κάθε εκλογική περιφέρεια. Ο δείκτης ανομοιομορφίας του Pedersen μετρά τη συνολική διαφορά στις δύο κατανομές ποσοστών σε δύο διαδοχικές εκλογικές αναμετρήσεις, και μπορεί να υπολογιστεί για κάθε εκλογική περιφέρεια χωριστά (θυμίζουμε ότι δείκτες του Pedersen υπολογίστηκαν για να μετρήσουμε την καθαρή μετατόπιση-μεταβλητότητα σε εθνικό επίπεδο – μία φορά για κάθε εκλογική μετατόπιση). Ακολούθως μπορούμε να υπολογίσουμε την τυπική απόκλιση των

δεικτών που έχουν εξαχθεί για το σύνολο των εκλογικών περιφερειών.

Στον Πίνακα 6 παρουσιάζονται τα μέτρα εκλογικής μεταβλητότητας που περιγράφηκαν. Στα αποτελέσματα του Πίνακα 6 παραθέτουμε και τα συμπεράσματα του Νικολακόπουλου (1990, σ. 235) για τους δείκτες περιφερειακής ανισοκατανομής που χρησιμοποιεί, όπου παρατηρείται σταθερότητα ή μείωση των διαδοχικών δεικτών ανισοκατανομής για την περίοδο 1974-1989.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Συντελεστές εκλογικών μεταβολών, 1985-1996

	τυπικές αποκλίσεις του δείκτη ανομοιομορφίας του Pedersen
1985-1989α	1,60 %
1989α-1989β	0,95 %
1989β-1990	0,63 %
1990-1993	1,48 %
1993-1996	1,65 %

Μετά από μία κύμανση την απόκλισης, με την οποία εκφράζεται η τάση της «εθνοποίησης» της ψήφου, φαίνεται ότι η χώρα σταθεροποιεί τελικά το βαθμό ομοιογενοποίησης της εκλογικής συμπεριφοράς. Γίνεται φανερή η μειούμενη τιμή όλων των συντελεστών κατά το διάστημα 1985-1990, δηλαδή η τάση για «εθνοποίηση» της ψήφου. Ακολουθεί αύξηση των τιμών ώστε τελικά να σταθεροποιηθούν γύρω στο 1,5, καθώς σταδιακά περνάμε από το 1990 στο 1996. Συγκρίνοντας ευρήματα παλαιότερων εκλογικών αναμετρήσεων διαπιστώνουμε ότι, κατά την περίοδο που μελετάμε, παρατηρήθηκε αύξηση του βαθμού ομοιογενοποίησης σε σχέση με παλιότερες εκλογές· φαίνεται πάντως ότι ο βαθμός αυτός έχει φτάσει σε ένα σταθερό κατώτατο σημείο που μάλλον είναι ίδιο για ολόκληρη την περίοδο της μελέτης (μεταβολή 1985-1989α: 1,60· μεταβολή 1993-1996: 1,48· μεταβολή 1990-1993: 1,65). Ενδιάμεσα (μεταβολή 1989α-1989β: 0,95· μεταβολή 1989β-1990: 0,63) παρατηρήθηκε επιπλέον μείωση που δηλώνει τάση ομοιογενοποίησης των μετακινήσεων, ως αποτέλεσμα των ιδιαίτερων πολιτικών συγκυριών της περιόδου, ασθένεια του πρωθυπουργού, σκανδαλολογία, ο τότε υφιστάμενος εκλογικός νόμος. Η επόμενη αύξηση των συντελεστών στη

μετατόπιση 1990-1993 συνιστά επαναφορά σε μια πιο ομαλή πολιτικά περίοδο, και οπωσδήποτε σε μια εκλογικά πιο κανονική περίοδο, όπου η χρονική απόσταση μεταξύ των δύο εκλογών πλησίασε την απόσταση των τεσσάρων ετών. Επίσης, με την εμφάνιση της ΠΟΛΑΝ93 και τη διάσπαση του ενιαίου Συνασπισμού της Αριστεράς σε ΚΚΕ93 και ΣΥΝ93, καθώς και την εμφάνιση του ΔΗΚΚΙ, διαμορφώνεται μια αύξηση της απόκλισης των συντελεστών, μια διαφοροποίηση δηλαδή των εκλογικών περιφερειών, με την έννοια ότι διαφορετικές περιφέρειες με διαφορετική κοινωνική-οικονομική σύνθεση και πολιτική ιστορία είναι πολύ πιθανό να τείνουν με διαφορετικό τρόπο να υποστηρίζουν τα νέα κόμματα.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο άρθρο έγινε μια συνολική ανάλυση των εκλογικών μετακινήσεων της περιόδου 1985-1996. Μελετήθηκαν δηλαδή δύο βασικές παράμετροι της εκλογικής μεταβλητότητας, που εκφράζονται με τις έννοιες της *καθαρής-συνολικής μεταβλητότητας*, και της *«εθνοποίησης» της ψήφου*.

Συμπερασματικά, παρατηρούνται γενικά υψηλές τιμές ροών για το ίδιο κόμμα – υψηλή σταθερότητα των ψηφοφόρων στην επιλογή του ίδιου κόμματος. Το φαινόμενο αποκτά ιδιαίτερη σημασία όταν συγκρίνεται με αντίστοιχες μικρότερες μετακινήσεις-ροές που παρατηρούνται σε άλλες χώρες, όπως στη Βρετανία, και συνιστούν μικρές τάσεις σταθερότητας (loyalties) των ψηφοφόρων. Αντίθετα, στην Ελλάδα και για την περίοδο αυτή, είναι πολύ υψηλή η σταθερότητα των ψηφοφόρων προς τα κόμματα. Ωστόσο, με την παρατήρηση των μετακινήσεων της περιόδου 1993-1996 γίνεται φανερή μια τάση των εκλογέων για μετακίνηση προς τα μικρότερα κόμματα. Αν αυτό συνιστά μια θεμελιώδη αλλαγή του κομματικού μας συστήματος, μένει να αποδειχτεί με επιπλέον έρευνα και παρατήρηση.

Διαγράφεται μια σαφής τάση για «εθνοποίηση» της ψήφου για την περίοδο 1985-1996. Οι ψηφοφόροι παρουσιάζουν τάση για δημιουργία παρόμοιων μετακινήσεων ανά την επικράτεια και τάσεις ύπαρξης εκλογικής ομοιογένειας, που τελικά φαίνεται ότι τείνει να σταθεροποιηθεί αγγίζοντας ένα κατώτατο σημείο. Τα αποτελέσματα έρχονται σε συμφωνία και μπορούν να αποτελέσουν συνέχεια αντίστοιχων συμπερασμάτων άλλων μελετητών, που αφορούν

σε προηγούμενες περιόδους. Με τη διαπίστωση της ύπαρξης τάσης «εθνοποίησης» της ψήφου και της τάσης ελάττωσης της εκλογικής ανομοιογένειας, δε θέλουμε να πούμε ότι έχουν χαθεί οι τοπικές ιδιαιτερότητες από τόπο σε τόπο ή και μέσα στην ίδια γεωγραφική ενότητα, αλλά ότι τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα, που προκειμένου να υπολογιστούν έχει χαθεί η πληροφορία της ατομικότητας και της τοπικής κοινωνίας, παρουσιάζουν ολοένα και μεγαλύτερη ομοιομορφία, στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ΑΝΑΣΤΑΣΑΚΟΣ, Γ.- ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, Γ.- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. - ΚΑΨΗΣ, Π. (1990), *Εκλογές 1989-1990*, Αθήνα, Τα Νέα.
- ΓΕΩΡΓΑΝΤΙΔΗΣ, Ν.Χ. - ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (1978), «Μετατοπίσεις Ψήφων και Μεταβολές του Εκλογικού Χάρτη στις Εκλογές της 20ής Νοεμβρίου 1977», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 1, σ. 49-54.
- ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, Η. (1990), «Το “Παγιωμένο” Κομματικό Σύστημα στη Μεταβατική Κοινωνία: Εξελίξεις, Προοπτικές», στο *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80 - Εξέλιξη και Προοπτική του Πολιτικού Συστήματος*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 31-43.
- ΜΑΥΡΗΣ, Γ. (1997), «Οι τάσεις αποδόμησης/μετασχηματισμού του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, σ. 179-196.
- ΜΠΕΧΡΑΚΗΣ, Θ. - ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (1988), «Κομματική Επιλογή και Αξιολόγηση των Πολιτικών: μια Κρίσιμη Διάσταση του Εκλογικού Ανταγωνισμού», στο Γ. Μανρογορδάτος κ.ά., *Πολιτική Συμπεριφορά, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 69Α, σ. 82-126.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (1988), *Κόμματα και Βουλευτικές Εκλογές 1946-1964. Η Εκλογική Γεωγραφία των Πολιτικών Δυνάμεων*, (β' έκδοση), Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (1990), «Η Εκλογική Επιρροή των Πολιτικών Δυνάμεων», στο *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80 - Εξέλιξη και Προοπτική του Πολιτικού Συστήματος*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 203-237.
- ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΕΛΗΣ, Θ. - ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1994), «Οι μετατοπίσεις ψηφοφόρων και η κομματική πειθαρχία στις επαναληπτικές εκλογές της Β' περιφέρειας Αθηνών», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 4, σ. 115-127.

- BERG, S. (1988), «Spatial Influence on Voter Transitions in Swedish Elections: An Application of Johnston's Maximum Entropy Method», *Electoral Studies*, τόμ. 7, τχ. 3, σ. 233-250.
- BUTLER, D. - STOKES, D. (1969), *Political Change in Britain*, Macmillan, Λονδίνο.
- CAMPBELL, A.- CONVERSE, PH.- MILLER, W.E.- STOKES, D. (1960), *The American Voter*, The University of Chicago Press, Σικάγο.
- CHADJIPADELIS, TH. - ZAFIROPOULOS, C. (1994), «Electoral Changes in Greece during 1981-1990. Geographical Patterns and the Uniformity of the Vote», *Political Geography*, τόμ. 13, τχ. 6, σ. 492-514.
- DALTON, R.J.- FLANAGAN, S.C. - BECK, P.A. (1984), *Electoral Change in Advanced Industrial Societies: Realignment or Dealignment?*, Princeton University Press, Princeton.
- DIMITRAS, P.E. (1992), «Greece», στο M. Franklin - T. Mackie - H. Valen, (επιμ.), *Electoral Change. Responses and Attitudinal Structures in Western Countries*, Cambridge University Press, Cambridge.
- DOBRAZ, B. (1990), «Party Preferences and "Erratic" Issues in Greece», *Political Studies*, τχ. XXVIII, σ. 345-354.
- DOWNS, A. (1990), *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- FULE, E. (1994), «Estimating Voter Transitions by Ecological Regression», *Electoral Studies*, τόμ. 13, τχ. 4, σ. 313-330.
- HAWKES, A.G (1969), «An Approach to the Analysis of Electoral Swing», *Journal of Royal Statistical Society A*, τχ. 132, σ. 68-79.
- HEATH, A.- CURTICE, J.- JOWELL, R.- EVANS, J.- FIELD, J. - WITHERSPOON, S. (1991), *Understanding Political Change, The British Voter 1964-1987*, Pergamon Press, Oxford.
- INGLEHART, R. - KLINGEMANN, H. (1976), «Party Identification, Ideological Preference and the Left-Right Dimension Among Western Mass Publics», στο I. Budge-Crewe - D. Farlie (επιμ.), *Party Identification and Beyond*, Wiley, Λονδίνο, σ. 243-276.
- IRWIN - MEETER (1969), «Building Voter Transition Model from Aggregate Data», *Midwest Journal of Politics*, τχ. 13, σ. 545-566.
- JOHNSTON, R.J. (1985), *The Geography of English Politics*, Croom Helm, Λονδίνο.
- JOHNSTON, R.J. - HAY, A.M. (1983), «Voter Transition Probability Estimates: An Entropy Maximizing Approach», *European Journal of Political Research*, τχ. 11, σ. 93-98.
- JOHNSTON, R.J. - PATTIE, C.J. (1991), «Evaluating the Use of Entropy - Maximizing Procedures in the Study of Voting Patterns: 1. Sampling and Measurement Error in the Flow of the Vote Matrix and the Robustness of Estimates», *Environment and Planning A*, τχ. 23, σ. 411-420.

- MAVROGORDATOS, G.TH. (1985), «The Emerging Party System», στο R. Clogg, (επιμ.) *Greece in the 1980s*, Macmillan, Λονδίνο, σ. 70-94.
- MAVROGORDATOS, G.TH. (1994), «Greece», *European Journal of Political Research*, τχ. 26, σ. 313-318.
- MC CARTHY - RYAN T.M. (1977), «Estimates of Voter Transition Probabilities from the British General Elections of 1974», *Journal of Royal Statistical Society A*, τχ. 140, σ. 78-85.
- MILLER, W.L. (1972), «Measures of Electoral Change using Aggregate Data», *Journal of Royal Statistical Society A*, τχ. 135, σ. 122-142.
- MOSTELLER, F. (1968), «Association and Estimation in Contingency Tables», *Journal of the American Statistical Association*, τχ. 63, σ. 1-28.
- PEDERSEN, M.N. (1983), «Changing Patterns of Electoral Volatility in European Party Systems, 1948-1977: Explorations in Explanation», στο H. Daalder - P. Mair (επιμ.), *Western European Party Systems: Continuity and Change*, Sage, Beverly Hills.
- ROSE, R. - MC ALLISTER, J. (1986), *Voters Begin to Choose: From Closed Class to Open Elections in Britain*, Sage, Λονδίνο.
- ROSE, R. - MCALLISTER, I. (1990), *The Loyalties of Voters. A Lifetime Learning Model*, Sage, Λονδίνο.
- STOKES, D.E. (1967), «Parties and the Nationalization of Electoral Forces», στο W.N. Chambers - W.D. Burnham (επιμ.), *The American Party Systems*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, σ. 182-202.
- TSOKOU, S.- SHELLEY M. - DOBRATZ, B. (1986), «Some Correlates of Partisan Preference in Greece, 1980: a Discriminant Analysis», *European Journal of Political Research*, τχ. 14, σ. 441-463.
- UPTON, G.J.G. (1977), «A Memory Model for Voting Transitions in British Election», *Journal of Royal Statistical Society A*, τχ. 140, σ. 86-94.
- UPTON, G.J.G. (1978), «A Note of the Estimation of Voter Transition Probabilities», *Journal of the Royal Statistical Society A*, τχ. 141, μέρος 4, σ. 507-512.
- UPTON, G.J.G. - SARLVIK, B. (1981), «A Loyalty-Distance Model for Voting Change», *Journal of Royal Statistical Society A*, τχ. 144, σ. 247-259.